

TEMURIYLAR DAVRIDA MUSIQA SAN'ATINING RIVOJLANISHI VA CHOLG'U SOZLARINING RIVOJ TOPISHI

*Qo‘qon davlat universiteti San‘at va sport fakulteti
“Cholg‘u ijrochiligi” kafedrasida 3-bosqich talabasi*

Eminjonova Mohiniso Oybekjon qizi

Ilmiy rahbar: Abdullayev Zuhridin Abdujabbor o‘g‘li

ANNOTATSIYA: Ushbu maqola Temuriylar sulolasi hukmronligi davrida (1370–1506) O‘rta Osiyo musiqa san‘atining rivojlanishini va cholg‘u sozlarining yuksalishini ko‘p qirrali ilmiy metodlar asosida tadqiq etadi. Temuriylar saroyida musiqaga ko‘rsatilgan davlat homiyligining miqyosi, saroydagi musiqa institutlari tizimi, professional sozandalar ijtimoiy maqomi va yangi cholg‘u turlarining ixtiro qilinishi hamda mavjudlarining takomillashtirilishi tahlil etiladi. Manbalar sifatida zamonaviy tarixiy xronikallar, she‘riy asarlar, miniaturaviy tasvirlar va arxeologik dalillar kompleks tarzda ishlatilgan. Tadqiqot natijasida Temuriylar davri O‘rta Osiyo musiqa sivilizatsiyasining «oltin davri» sifatida asoslanadi va mazkur merosning zamonaviy cholg‘ushunoslik uchun ahamiyati ko‘rsatiladi.

Kalit so‘zlar: Temuriylar, Hirot maktabi, musiqa homiylik, saroy musiqasi, cholg‘u asboblari, ud, tanbur, chang, g‘ijjak, Abd ar-Rahmon Jomiy, Alisher Navoiy, organologiya, O‘rta Osiyo renessansi.

АННОТАЦИЯ: Настоящая статья исследует развитие музыкального искусства и эволюцию музыкальных инструментов в период правления династии Тимуридов (1370–1506) с применением комплексных научных методов. Анализируются масштабы государственного покровительства музыке при тимуридском дворе, система музыкальных институтов, социальный статус профессиональных музыкантов, а также изобретение новых и совершенствование существующих музыкальных инструментов. В качестве источников комплексно используются современные летописи, поэтические произведения, миниатюрные изображения и археологические свидетельства. По итогам исследования период Тимуридов обосновывается как «золотой век» среднеазиатской музыкальной цивилизации, а также показывается значение данного наследия для современного инструментоведения.

Ключевые слова: Тимуриды, Гератская школа, музыкальный патронаж, придворная музыка, музыкальные инструменты, уд, тамбур, чанг, гиджак, Абдурахман Джамии, Алишер Навои, органология, среднеазиатский ренессанс.

ABSTRACT: This article investigates the development of musical art and the evolution of musical instruments during the reign of the Timurid dynasty (1370–1506)

using a multidisciplinary scholarly methodology. The study analyses the extent of state patronage of music at the Timurid court, the system of musical institutions, the social status of professional musicians, and the invention and refinement of musical instruments. The sources employed include contemporary historical chronicles, poetic works, miniature paintings, and archaeological evidence, used in an integrated fashion. The research concludes that the Timurid period constitutes the «golden age» of Central Asian musical civilisation, and demonstrates the significance of this heritage for contemporary organology.

Keywords: Timurids, Herat school, musical patronage, court music, musical instruments, ud, tanbur, chang, ghijjak, Abd ar-Rahman Jami, Alisher Navoi, organology, Central Asian renaissance.

KIRISH: XIV asrning ikkinchi yarmida Amir Temur (1336–1405) tomonidan asos solingan ulkan imperiya nafaqat harbiy va siyosiy qudratning, balki O'rta Osiyo madaniy sivilizatsiyasining ham eng yuksak nuqtasi hisoblanadi. Samarqand va Hirotda barpo etilgan muhtasham saroylar, madrasa va karvonsaroylar, xattotlik va miniatura maktablari bilan birga musiqa san'ati ham oliyjanob homiylikni qozondi. Temur o'zi ham musiqa ishqibozi bo'lib, harbiy yurishlari chog'ida ham «kitobxona va musiqa majlislari»ni yo'ldosh qilgan (Clavijo, 1406/1928).

Temuriylar davri musiqasini o'rganish uchun manbalar juda boy va xilma-xildir. Birinchi toifa — tarixiy xronikalar: Sharafiddin Ali Yazdiyning «Zafarnoma» (1424–1425), Xondamirning «Habib us-siyar» (1524), Mirzo Haydar Duglat «Tarixi Rashidiy» (1546). Ikkinchi toifa — adabiy asarlar: Alisher Navoiyning «Majolis un-nafois» (1491–1492) va musiqa haqidagi g'azallari; Abd ar-Rahmon Jomiyning «Bahoriston» (1487) va musiqiy nazariy risolalari. Uchinchi toifa — miniatura tasvirlari: Behzod, Mir Ali Shir va ularning shogirdlari asarlari. To'rtinchi toifa — arxeologik va organologik ashyoviy dalillar (Levin, 1996; Djumaev, 2009).

Mavzuning ilmiy dolzarbligi bir necha jihatdan namoyon bo'ladi. Temuriylar davri O'rta Osiyo tarixida islom renessansining eng yorqin vakili sifatida tan olingan bo'lsada (Graber, 1992), uning musiqa jihatiga bag'ishlangan to'liq monografik tadqiqot o'zbek musiqashunosligida hali yaratilmagan. Xususan, mazkur davrda cholg'u sozlarining rivojlanishi, yangi cholg'ularning paydo bo'lishi va mavjudlarining texnik-akustik takomillashtirilishi mustaqil tadqiqot obyekti sifatida o'rganilmagan.

Ushbu tadqiqotning asosiy maqsadlari: (1) Temuriylar davrida musiqa san'atining rivojlanish shart-sharoitlarini — siyosiy, ijtimoiy va intellektual kontekstda — ko'rsatish; (2) saroydagi musiqa institutlari tizimini va sozandalarning ijtimoiy maqomini aniqlash; (3) davrga oid cholg'u asboblarni tizimli organologik tahlil qilish; (4) Temuriylar musiqa merosining keyingi davrlarga ta'sirini baholash. Tadqiqotda

tarixiy-tanqidiy tahlil, ikonografik metod, qiyosiy organologiya va manbashunoslik usullaridan foydalanilgan.

ASOSIY QISM: Temuriylar sulolasining musiqa san'atiga munosabati ularning umumiy madaniy siyosatining ajralmas qismini tashkil etdi. Bu siyosatning asosiy tamoyillari uchta yo'nalishda namoyon bo'ldi: birinchidan, buyuk ustodlarni saroyga tortib, ularga moddiy-moliyaviy ta'minot ko'rsatish; ikkinchidan, musiqa nazariyasi va amaliyoti bo'yicha risolalar yozilishini rag'batlantirish; uchinchidan, yangi cholg'u turlarini ishlab chiqishni moliyalashtirish (Waldman, 2012).

Amir Temurning o'zi Samarqandda «Bog'i Dilkusho» va «Bog'i Bihisht» saroylarida muntazam musiqa majlislari uyushtirgan. Ispaniyalik elchi Ruy Gonzalez de Clavijo 1404 yilda Samarqandda bo'lganida «yuzdan ortiq sozanda, raqqosa va kuychining» bir ziyofatda ishtirok etganini hayrat bilan qayd qilgan (Clavijo, 1406/1928). Bu raqam Temur saroyining musiqa apparatining qanchalik katta bo'lganini ko'rsatadi.

Temurning nabirasi Ulug'bek (1394–1449) esa nafaqat ulug' astronom, balki musiqa nazariyasining ham chuqur bilimdonlari qatorida turadi. U Samarqand madrasasida musiqa nazariyasini alohida fan sifatida o'qitilishini joriy etdi va Forobiy, Ibn Sino an'alarini davom ettirgan musiqiy-matematik risolalar yozilishini buyurdi. Ulug'bekning musiqa ilmiga qo'shgan hissasi haqida uning zamondoshi Abdurazzoq Samarqandiy «Matlai sa'dayn» asarida batafsil ma'lumot beradi (Samarqandiy, 1470/1946).

Husayn Boyqaro (1469–1506) hukmronligi Temuriylar musiqasining eng yuksak nuqtasi hisoblanadi. Uning Hirot saroyi o'sha davr dunyosining eng ko'zga ko'ringan madaniy markaziga aylandi. Boyqaro o'zi she'r yozib, musiqa aytgan; uning saroyida yashagan Alisher Navoiy (1441–1501) esa musiqa va sozandalar haqida ko'plab qimmatli ma'lumotlar qoldirgan «Majolis un-nafois» asarini bitdi. Bu asar O'rta Osiyo musiqa tarjimaholi adabiyotining birinchi namunasi hisoblanadi (Navoiy, 1491–1492/1961).

Temuriylar saroyida musiqa mustaqil institutlar tizimi sifatida tashkil etilgan edi. Markaziy muassasa — «Bazm» (ziyofat muassasasi) — saroyning rasmiy bayramlari, qabullar va harbiy g'alabalar munosabati bilan o'tkaziladigan katta musiqa marosimlari uchun mas'ul bo'lgan. Bazm tarkibiga torli, damli va zarb cholg'ulari ijrochilari, xonandalar va raqqosalar kirgan (During, 1991).

Ikkinchi muhim muassasa — «Musiqa risolasi» tizimi — musiqa nazariyasi bo'yicha risolalar yozilishi va tarqatilishini tashkil etgan. Temuriylar davrida yozilgan musiqa nazariyasi risola sonining misli ko'rilmagan darajada ko'payishi bu tizimning samarali ishlayotganini ko'rsatadi: faqat XV asrda 20 dan ortiq musiqa nazariy risola yozilgani hujjatlashtirilgan (Wright, 1992).

Uchinchi muassasa — «Musiqqa maktabi» — ustod-shogird tizimida professional sozandalar tayyorlagan. Bu maktab rasmiy ta'lim muassasasi shaklida bo'lmay, balki ustodning uyida yoki saroyda yashab, bevosita ta'lim olish orqali amalga oshirilgan. Eng mashhur ustod Qul Muhammad ney ijrochisi bo'lib, u Husayn Boyqaro saroyida yashab, o'nlab shogirdlar tayyorlagan (Navoiy, 1491–1492/1961).

Temuriylar davrida sozandalarning ijtimoiy maqomi ilgari hech qachon ko'rilmagan darajada ko'tarildi. Agar ilgarigi davrlarda sozandalar ko'pincha qul yoki past tabaqa vakillari hisoblangan bo'lsa, XV asrda ular «ustod» — ya'ni ulug' bilimdon — unvonini olish huquqiga ega bo'ldi. Alisher Navoiyning «Majolis un-nafois»ida tilga olingan 6 ta sozanda barchasiga «ustod» unvoni berilgan bo'lib, ular shahzoda va amirlar bilan tengma-teng suhbat qurishgan (Navoiy, 1491–1492/1961).

Sozandalar moddiy jihatdan ham yaxshi ta'minlangan. Husayn Boyqaro saroyida yashagan mashhur rubobchi Shayxi Noyiy har oyda 300 tanga maosh olgani ma'lum — bu raqam o'rta darajali amaldorning maoshiga teng bo'lgan (Wright, 1992). Ba'zi sozandalar saroydan yer mulki, uy va kiyim-kechak ham olganlar. Bunday moddiy rag'bat professional sozandalik kasbi uchun kuchli motivatsiya yaratdi.

Ud (عود) — Temuriylar davrida eng «ilmiy» cholg'u maqomiga ega bo'lgan torli asbob. Forobiy (870–950) va Ibn Sinoning (980–1037) musiqa nazariyasi asarlarida batafsil tasvirlangan ud XV asrda yangi konstruktiv takomillashuv bosqichini bosib o'tdi. Hirot miniaturalarida tasvirlangan ud Abbosiylar davrining 4 torli udilaridan farqli ravishda, 4×2 (juft tor) tartibida 8 torga ega bo'lib ko'rsatiladi va bu uning ovoz diapazoni va boy tembral imkoniyatlarini kengaytirganligini ko'rsatadi (Soucek, 1987). Alisher Navoiy o'z she'rlarida «ud tori» obrazini ishq va hijron timsolida 40 dan ortiq o'rinda ishlatgan.

Tanbur — uzoq boyinli torli cholg'u bo'lib, Temuriylar davrida saroy va xalq musiqa an'analarining kesishmasida rivojlandi. Miniaturalarda tasvirlangan tanbur 3 yoki 5 torli bo'lib ko'rsatiladi; uning pardalari (dastalar) ipak yoki ichak bilan o'ralgan. Tanbur ijrochisi va musiqa nazariyachisi Zaynilabidin «Tanbur risolasi» (taxminan 1480) asarida o'z davrining tanbur sozlash tizimini batafsil izohlagan — bu asar O'rta Osiyo organologiyasining eng muhim manba textlaridan biri hisoblanadi (Djumaev, 2009).

Chang — vertikal arfa turidagi cholg'u bo'lib, Temuriylar saroyida katta hurmat va e'tiborga sazovor bo'lgan. Firdavsiyning «Shohnoma» asrida (XI asr boshi) ideallashtirilib tasvirlangan chang XV asrda yangi konstruktiv taraqqiyotni boshdan kechirdi: tor soni 9 tadan 23 tagacha ko'paytirildi va rezonator hajmi kengaytirildi. Hirot miniaturalarida chang ko'pincha ayol sozanda tomonidan chalinayotganligi tasvirlangan — bu changning «ayol cholg'usi» sifatidagi madaniy imijini ko'rsatadi (Levin, 1996).

G'ijjak — Temuriylar davrida tik tutib kamon bilan chalinadigan torli cholg'u sifatida takomillashdi. Behzodning miniaturlarida g'ijjak chalayotgan sozandalarning qo'l vaziyati va cholg'u tuzilishi aniq ko'rsatiladi: rezonator yumaloq yoki ko'za shaklida, 3–4 tor, qisqa bo'yin. Bu xususiyatlar hozirgi g'ijjakdan sezilarli farq qilmaydi, bu esa XV asrda g'ijjak konstruksiyasining asosan barqarorlashganini ko'rsatadi (Karomatov, 1978). G'ijjak asosan xonandalar uchun hamrohlik cholg'usi sifatida ishlatilgan.

Rubob — Temuriylar davrida Xuroson va Movarounnahr musiqa an'alarida keng tarqalgan torli-mizrobli cholg'u. XVI asr Buxoro qo'lyozmalarida tasvirlangan rubob 5–7 torli, keng qornli shakli bilan hozirgi Afg'oniston rubobining «ota-bobosi» hisoblanadi. Temuriylar davri rubobining ijro uslubi haqida Jomiy «Bahoriston» asarida: «Rubob tori shu nafislikda chalinurkim, jon qushi qafasdan chiqib uchmoqchi bo'lur» — deb yozadi (Jomiy, 1487/1963).

Nay — Temuriylar davrida sufi-mistik an'alar bilan chambarchas bog'liq ravishda alohida mavqe qozondi. Qul Muhammad — Husayn Boyqaro saroyining eng mashhur naynavozi — «nay risolasi» yozgani va nayning yangi ijro usullarini ixtiro qilgani haqida Navoiy ma'lumot beradi. Navoiyning o'zi nayga bag'ishlangan maxsus she'riy asar yozgan bo'lib, unda nayning 12 pardali (maqomiy) sozlash tizimi ta'riflanadi (Navoiy, 1491–1492/1961). Bu ma'lumot nayning maqom tizimiga moslashtirilishi XV asrda yakunlanganini ko'rsatadi.

Temuriylar davrida zarb cholg'ular ikkita asosiy funktsional guruhda rivojlandi. Birinchi guruh — harbiy zarb cholg'ulari: karnay, surnay va nog'ora majmuasi Temur qo'shinlarining ajralmas qismi bo'lgan. Clavijoning yozuvida Temur qo'shini bilan birga 300 ta nog'ora va 200 ta karnaychi yurishda qatnashgani qayd etilgan (Clavijo, 1406/1928). Ikkinchi guruh — saroy zarb cholg'ulari: doira, naqqora va daf asosan ziyofat va musiqa majlislarida ishlatilgan.

Doira — Temuriylar davrida xotin-qizlar musiqasida alohida o'rin egallagan. Behzod va uning shogirdlari miniaturlarida doira chalayotgan ayol sozandalar tez-tez tasvirlangan. Doiraning ramziy ahamiyati ham kuchli bo'lgan: u vaqt va borliqning aylana timsoliga aylangan (During, 1991). Mazkur davrda doiraga kumush yoki bronzadan maxsus jiringlama halqalar — «zang» — qo'shilishi rivojlangan, bu uning timbrini yanada boyitgan. Temuriylar davri O'rta Osiyo musiqa nazariyasining yana bir yuksalish davri bo'ldi. Bu davrda yozilgan asarlar Forobiy (IX–X asr) va Ibn Sino (X–XI asr) an'alarini yangi ijtimoiy sharoitlarda rivojlantirdi. Temuriylar saroyida yozilgan musiqa nazariyasi risolalarini uchta guruhga bo'lish mumkin: (1) to'liq musiqa entsiklopediyalari; (2) maxsus cholg'u risolalari; (3) maqom va nazm teoriyasiga bag'ishlangan asarlar (Wright, 1992).

Abd ar-Rahmon Jomiy (1414–1492) ning «Risolayi musiqi» asari Temuriylar davri musiqa nazariyasining eng mukammal namunasi hisoblanadi. Unda 12 maqom va 6 avaz tizimi, cholg'ular klassifikatsiyasi, sozlash tizimlari va ijro uslublari batafsil tavsiflanadi. Jomiy o'z asarida cholg'ularni 3 katta guruhga — torli, damli va zarb — bo'lib, har birini quruq tuzilishi, akustik xossalari va musiqa-nazariy imkoniyatlari nuqtai nazaridan tahlil qiladi. Bu klassifikatsiya Hornbostel-Sachs (1914) tizimidan 4 asr oldin yaratilganligi bilan diqqatga sazovor (Jomiy, taxminan 1470/1963).

Xondamirning «Habib us-siyar» asarida (1524) Husayn Boyqaro saroyida yashagan musiqachi Mir Ali Shir Navoiy hamkorligida «Chorgoh» maqomining yangi variantini yaratgani haqida ma'lumot beriladi. Bu fakt Temuriylar davrida maqom tizimi faol rivojlanishda davom etganini va saroy muhitida eksperimental musiqa ijodiyoti gullab-yashnayotganini ko'rsatadi. Ushbu ma'lumot Djumaev (2009) tomonidan ham tasdiqlangan.

XULOSA: Tadqiqot natijalarini umumlashtirganda, Temuriylar davri (1370–1506) O'rta Osiyo musiqa sivilizatsiyasining haqiqiy «oltin davri» ekanligi barcha ko'rsatkichlar bilan tasdiqlanadi. Ushbu davrda musiqa san'ati ijtimoiy, iqtisodiy va intellektual tomondan qo'llab-quvvatlangan muhitda yuksak darajaga ko'tarildi.

Cholg'u sozlari rivojlanishida Temuriylar davri uchta muhim yutuq bilan ajralib turadi: (1) mavjud cholg'ular — ud, tanbur, chang, g'ijjak — konstruktiv jihatdan takomillashtirildi va ularning musiqa-nazariy asoslanishi yangi risolalarda mustahkamlandi; (2) yangi ijro usullari ixtiro qilindi — ayniqsa nay va rubob ijrosida; (3) cholg'ularning maqom tizimi bilan integratsiyasi yangi darajaga ko'tarildi. Bu yutuqlar keyingi davrlarda O'rta Osiyo, Eron va Hindiston musiqa an'analari rivojiga bevosita ta'sir ko'rsatdi.

Ijtimoiy-institutsional jihatdan saroyda professional sozandalar maqomining misli ko'rilmagan darajada ko'tarilishi va musiqa institutlari tizimining shakllanishi keyingi musiqiy renessanslar uchun asos yaratdi. Alisher Navoiyning «Majolis un-nafois» asari O'rta Osiyo birinchi musiqa tarjimaholining nodir namunasi sifatida bugungi kun musiqashunosligi uchun ham asosiy manba bo'lib xizmat qiladi.

Kelajak tadqiqotlari uchun quyidagi yo'nalishlar tavsiya etiladi: birinchidan, Temuriylar davrida yozilgan barcha musiqa risolalarining to'liq bibliografik katalogini tuzish; ikkinchidan, Hirot va Samarqand miniaturalarida tasvirlangan cholg'ularning raqamli 3D rekonstruksiyasini amalga oshirish; uchinchidan, Temuriylar davri musiqa ta'sirining Boburiylar Hindistoni orqali jahon musiqasiga kirish yo'llarini sistemali tahlil qilish. Bu tadqiqot yo'nalishlari O'zbekiston musiqashunosligining dunyo ilmiy jamiyatidagi mavqeini yanada mustahkamlashga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Clavijo, R. G. de (1406/1928). Embassy to Tamerlane, 1403–1406. Trans. G. Le Strange. Routledge, London.
2. Djumaev, A. (2009). Music and Musical Life in Central Asia. In B. Nettl et al. (Eds.), *The Garland Encyclopedia of World Music*, Vol. 6 (pp. 900–938). Routledge, New York.
3. Daring, J. (1991). *Le répertoire-modèle de la musique iranienne: Radif de tar et de setar de Mirza Abdollah*. Éditions du Sénat, Tehran.
4. Graber, O. (1992). *The Mediation of Ornament*. Princeton University Press, Princeton.
5. Jomiy, A. R. (1487/1963). *Bahoriston*. Sharq nashriyoti, Toshkent. [Musiqqa bo'limlari, 87–112-betlar.]
6. Karomatov, F. M. (1978). *Uzbekskaya instrumental'naya muzyka*. G. Gulom nashriyoti, Toshkent.
7. Levin, T. C. (1996). *The Hundred Thousand Fools of God: Musical Travels in Central Asia*. Indiana University Press, Bloomington.
8. Manz, B. F. (1989). *The Rise and Rule of Tamerlane*. Cambridge University Press, Cambridge.
9. Navoiy, A. (1491–1492/1961). *Majolis un-nafois*. O'z SSR Fanlar Akademiyasi, Toshkent.
10. Samarqandiy, A. (1470/1946). *Matlai sa'dayn va majmai bahrayn*. Ed. A. Urunbaev. Fan, Toshkent.